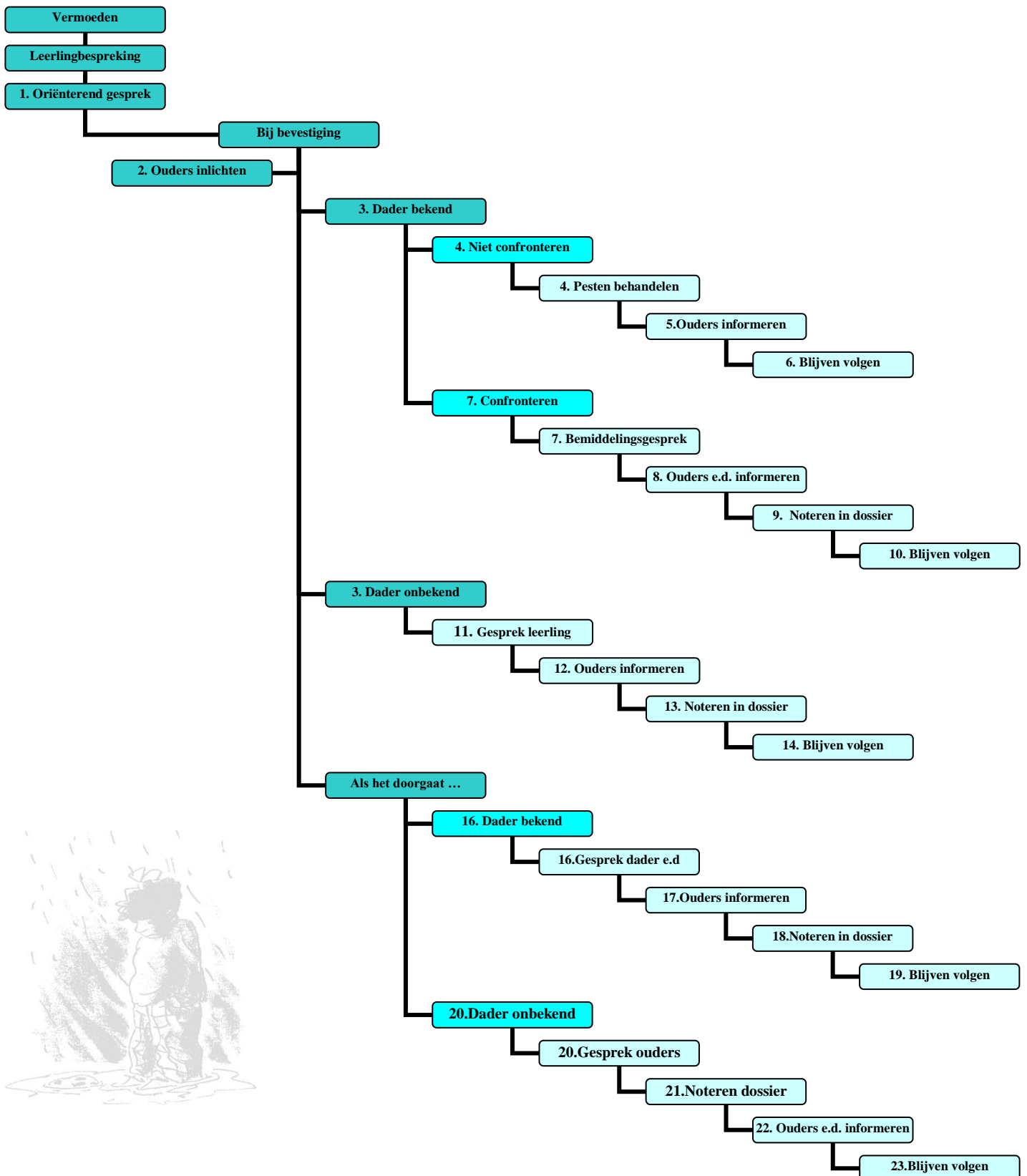

Pestprotocol - OSG Piter Jelles

*december 2008
aangepast december 2012
aangepast oktober 2015*

Inhoud

Inleiding	2
Preventie	3
Pestprotocol stap voor stap	3
Bijlage 1 Signalen gepest kind	7
Bijlage 2 Thermometer pesten in de klas	8
Bijlage 3 Oriënterend gesprek	10
Bijlage 4 Gesprekstips met gepeste leerling	11
Bijlage 5 Tips ter voorkoming van digitale pesterijen	12
Bijlage 6 Bemiddelingsgesprek	13
Bijlage 7 Confronterend gesprek	14
Bijlage 8 Herstelgesprek	15
Bijlage 9 Websites	16

Inleiding

Pesten

Pesten is de ongelijkwaardige strijd van (meestal) een groep tegen een enkeling. De term ongelijkwaardig is essentieel in deze omschrijving: hij geeft namelijk het verschil tussen pesten en plagen aan. Pesten is het kiezen van een zondebok en het afreageren van frustratie in de vorm van agressie of buitensluiten van het slachtoffer. Dit slachtoffer heeft meestal niets van doen met de oorzaak van deze frustratie.

Op onze school nemen wij duidelijk stelling tegen pestgedrag. Onze stellingname betreft niet alleen het pesten dat binnen de school plaatsvindt. Wij nemen ook stelling als het gaat om pesten via internet (websites, e-mail e.d.). Wanneer in dit protocol wordt gesproken over pesten of pestgedrag, dan wordt daarmee ook bedoeld digitaal pesten of digitaal pestgedrag. Aan dit laatste wordt ook nog in een aparte paragraaf aandacht besteed.

Vooraf

Op de voorpagina staat het pestprotocol in schema. Hierachter wordt dat protocol toegelicht en is er een aantal bijlagen ter ondersteuning.

De mentor heeft een signalerende taak ten aanzien van pesten. In het protocol staat stapsgewijs weergegeven wat een mentor kan doen wanneer hij/zij ziet of het vermoeden heeft dat een leerling wordt gepest.

De signalen die aanwijzingen kunnen geven, staan omschreven in bijlage 1. Daarnaast is de thermometer in bijlage 2 een mooi instrument om te bekijken of er in de klas gepest wordt. Vaak durven kinderen die gepest worden niet te vertellen wat er aan de hand is. Ze zijn bang dat de dader meteen aangepakt wordt, wat als gevolg kan hebben dat ze alleen maar meer gepest zullen worden.

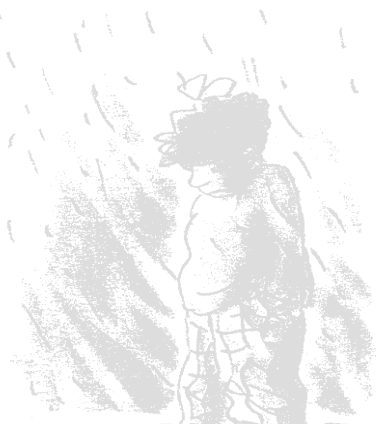
Niet alleen mentoren signaleren pestgedrag, ook andere collega's hebben hierin een belangrijke taak. Wanneer een collega pestgedrag constateert dan is van belang de betreffende mentor hiervan op de hoogte te stellen, zodat die vervolgens actie kan ondernemen.

Herziening

Dit protocol is geschreven in 2008 en geactualiseerd in 2012. De reden om nu in 2015 het protocol opnieuw aan te passen is gelegen in de veranderde wetgeving rondom dit thema. Na de Tweede kamer is ook de Eerste Kamer in mei 2015 akkoord gegaan met de wet sociale veiligheid op scholen. Deze wet verplicht schoolbesturen vanaf augustus 2015 sociale veiligheid te regelen middels het opstellen van veiligheidsbeleid, het aanstellen van aanspreekpunten voor pesten (Pestcoördinatoren) en het monitoren van veiligheid en welbevinden van leerlingen.

Daarnaast is de informatie m.b.t. digitaal pesten uitgebreid. Daarbij wordt in de laatste bijlage ook verwezen naar een aantal relevante websites.

Wat het aanstellen van Pestcoördinatoren betreft kiest Piter Jelles er voor per locatie een Pestcoördinator aan te stellen. Naam, functie en bereikbaarheidsgegevens staan vermeld in de schoolgidsen.

Preventie

Om een sociaal veilig klimaat te creëren zetten de scholen van Piter Jelles met elkaar samenhangende interventies, programma's en methoden in op individueel niveau, op klassikaal niveau en op schoolniveau. De locaties van Piter Jelles vullen dit op eigen wijze in, o.a. afhankelijk van leerlingenpopulatie en schoolcultuur. Er is aandacht voor normen, waarden en omgangsvormen. Gedragsregels worden aan het begin van het schooljaar met alle leerlingen en alle medewerkers doorgenomen. Alle medewerkers zijn alert op pestgedrag. Ook ouders/verzorgers worden hierbij zoveel mogelijk betrokken.

Pestprotocol stap voor stap

Stap 1

Wanneer er een vermoeden is (d.m.v. de signalen of de thermometer) van pestgedrag wordt dit vermoeden besproken tijdens de teambespreking.

Ook kan de leerling zelf de stap nemen om aan de mentor te vertellen dat hij/zij gepest wordt. Wanneer deze vermoedens gedeeld worden met andere collega's is het van belang om in gesprek te gaan met de betreffende leerling door middel van een oriënterend gesprek.

(zie bijlage 3)

Tijdens dit gesprek maakt de mentor duidelijk dat hij/zij zich zorgen maakt en probeert erachter te komen wat er precies aan de hand is.

Tips staan omschreven in bijlage 4.

Stap 2

Informeer de ouders van het slachtoffer en vertel welke stappen je gaat ondernemen.

Stap 3

Wanneer het vermoeden klopt, is het van belang te achterhalen of de leerling weet wie de dader is.

In samenspraak met de leerling moet dan de volgende keuze gemaakt worden:

- **Wanneer de leerling het vermoeden heeft dat de dader in zijn/haar klas zit (stap 4)**
dan kan er gekozen worden voor een niet confronterende methode. Het thema pesten kan in zijn algemeenheid in de klas aan de orde komen, zonder iemand er persoonlijk op aan te spreken.
- **Wanneer de leerling weet wie de dader is (stap 7)**
dan kan er gekozen worden voor een confronterende methode, waarin de mentor in gesprek gaat met de leerlingen, apart of samen.
Wanneer blijkt dat de dader op een andere school zit, kan (in overleg met de pedagogisch medewerker) contact worden opgenomen met deze school.
- **Wanneer het slachtoffer geen idee heeft wie de dader is (stap 11)**
overleg dan met de leerling of het verstandig is om de ouders te vertellen wat er aan de hand is. Wanneer er bewijsmateriaal is zouden de ouders verdere stappen kunnen ondernemen.

Geef het slachtoffer bij digitaal pesten de tips die omschreven staan in bijlage 5.

Stap 4

Als gekozen is voor een niet confronterende methode gaat de mentor het thema pesten behandelen in zijn klas.

Vragen als wat is pesten, wat zijn de gevolgen van pesten, enz. kunnen aan de orde komen. De tips in bijlage 5 kunnen ook in de klas besproken worden, omdat elke leerling er iets aan kan hebben.

Stap 5

Breng na afloop de ouders op de hoogte van de genomen stappen.

Stap 6

Blijf de leerling volgen.

Stap 7

Als gekozen is voor de confronterende methode gaat mentor (eventueel samen met de pedagogisch medewerker) in gesprek met de dader en het slachtoffer doormiddel van een bemiddelingsgesprek.

(zie bijlage 6)

Tijdens het gesprek komen de onderstaande onderwerpen aan de orde;

- Elke leerling heeft recht op een veilige schoolomgeving en de school doet er alles aan om dat te bewerkstelligen.
- Spreek de pester aan en maak hem/haar duidelijk dat hij/zij moet stoppen met het pesten.
- Sta stil bij de gevoelens van het slachtoffer, zodat hij/zij zich begrepen voelt.
- Maak de pester bewust van het effect van zijn/haar gedrag.
- Afhankelijk van de ernst van het pesten kan een straf worden uitgedeeld.

Geeft het slachtoffer bij digitaal pesten de tips die omschreven staan in bijlage 5 en verwijst naar de relevante websites uit paragraaf 9.

Stap 8

De mentor meldt de gebeurtenis bij de ouders, de deelschoolleider/teamleider/conrector en de pedagogisch medewerker.

Stap 9

De gebeurtenis en afspraken die gemaakt zijn worden genoteerd in het papieren en het digitale dossier van de leerling(en).

Stap 10

De mentor observeert of de afspraken van beide partijen worden nageleefd en organiseert een vervolgspraak met beide partijen. Blijkt het pestgedrag aan te houden, dan wordt er contact opgenomen met de pedagogisch medewerker. Deze pakt het probleem samen met de mentor verder aan.

(zie na stap 14)

Aandachtspunt: de rol van "de zwijgende middengroep" kan erg belangrijk zijn; maak hier zo mogelijk gebruik van.

Stap 11

Wanneer de leerling geen idee heeft wie de dader is, ga dan in gesprek met de leerling. Gebruik de tips die omschreven staan in bijlage 4.

Daarnaast worden in ieder geval de tips uit bijlage 5 besproken als het gaat om digitaal pesten.

Stap 12

Informeer de ouders.

Stap 13

Maak een notitie in het dossier.

Stap 14

Blijf de leerling volgen.

Als het pesten doorgaat....

Stap 15

Wanneer de dader bekend is en de mentor signaleert dat het digitaal pestgedrag structureel is en niet éénmalig is, wordt de deelschoolleider en eventueel de pedagogisch medewerker ingeschakeld door de mentor.

Stap 16

Samen met de mentor, de deelschoolleider en eventueel de pedagogisch medewerker wordt een gesprek gevoerd met de dader en de ouders/verzorgers (zie bijlage 7)

Tijdens dit gesprek worden ouders/verzorgers op de hoogte gesteld van de situatie. Samen met de ouders/verzorgers wordt gekeken hoe dit probleem opgelost kan worden. Zo nodig kan de deelschoolleider/teamleider/conrector een passende straf geven.

Stap 17

De ouders van het slachtoffer inlichten over de genomen stappen.

Stap 18

Maak een notitie in het dossier.

Stap 19

Blijf de leerling volgen.

Bij zeer ernstige situaties kan gekozen worden voor een herstelgesprek (zie bijlage 8)

De mentor neemt in overleg met de deelschoolleider/teamleider/conrector contact met de herstelrecht specialist.

Stap 20

Wanneer de dader onbekend is, heeft de mentor (eventueel samen met de pedagogisch medewerker) een gesprek met het slachtoffer en de ouders/verzorgers.

Er wordt besproken welke stappen het slachtofferen/of de ouders/verzorgers al hebben ondernomen.

Het slachtoffer spreekt eventueel zijn/haar vermoedens uit wie de dader kan zijn.

Wanneer de vermoede dader op deze school zit onderneemt de mentor (eventueel in het bijzin van de pedagogisch medewerker) actie door individueel een gesprek aan te gaan met deze leerling, zonder dat het slachtoffer hierbij aanwezig is. Het vermoeden wordt uitgesproken waarna het slachtoffer de gelegenheid krijgt aan te geven of hij/zij inderdaad de dader is. Wanneer dit het geval is dan wordt er vervolgens gehandeld naar stap 8 en 9.

Als de dader onbekend is wordt samen met de leerling gekeken hoe de leerling dit aan de ouders gaat vertellen. Omdat de dader onbekend is, kan de school geen verdere stappen ondernemen. Ouders zouden bij digitaal pesten via de provider de dader kunnen achterhalen.

De tips in bijlage 5 worden besproken met het slachtoffer en ouders.

Stap 21

De relevante gegevens worden opgeslagen in het dossier.

Stap 22

De mentor meldt de gebeurtenis bij de ouders, de deelschoolleider/teamleider/conrector en de pedagogisch medewerker.

Stap 23

Blijf de leerling volgen.

Bijlage 1   Signalen gepest kind

Hoe is pestgedrag te signaleren?

Omdat leerlingen in veel gevallen niet vertellen dat ze worden gepest kan uit indirecte signalen worden afgeleid of leerlingen worden gepest.

Dit zijn de signalen:

- Blauwe plekken
- Spullen die "kapot" gaan
- Zij lijken geen vrienden te hebben, zijn vaak alleen
- Zij worden als laatste gekozen
- Geen zin om naar school te gaan
- Ze proberen dicht bij de leerkracht te blijven
- Angstig en onzeker
- Zij zien er bang, neerslachtig en huilerig uit
- Verminderde schoolresultaten
- Overdreven clownesk gedrag
- Afkoopgedrag; geld/snoep of het maken van huiswerk voor anderen
- Andere kinderen uit jouw klas kunnen ook signalen geven dat een kind gepest wordt. Ze vertellen bijvoorbeeld dat een kind zit te huilen, niet mee mag doen of altijd alleen staat in de pauze

Bijlage 2 Thermometer pesten in de klas

Leerlinggegevens

De afname van deze vragenlijst gebeurt anoniem, maar toch zouden wij een paar dingen van je willen weten:

- ik ben een jongen / meisje (omcirkel het juiste woord)
- ik zit in klas .....
- ik zit in de afdeling vmbo / havo / vwo /anders (omcirkel het juiste woord)
- het geboorteland van mijn vader is .....
- het geboorteland van mijn moeder is .....

Over de laatste maand:

	nooit					altijd					
1. Ik voel me op school veilig genoeg om:											
- te zijn wie ik ben	0	1	2	3	4	5					
- voor mijn geloof uit te komen	0	1	2	3	4	5					
- mijn mening te geven	0	1	2	3	4	5					
- te kiezen en te doen wat ik wil	0	1	2	3	4	5					
- te gaan en te staan waar ik wil	0	1	2	3	4	5					
2. Ik voel mij veilig											
- in de klas	0	1	2	3	4	5					
- in het schoolgebouw	0	1	2	3	4	5					
- in de kantine / aula / overblijfruimte	0	1	2	3	4	5					
- op het schoolplein	0	1	2	3	4	5					
- in de buurt van de school	0	1	2	3	4	5					
3. Ik voel me veilig omdat de school											
- goed op naleving van de regels let	0	1	2	3	4	5					
- goed helpt als je hulp vraagt	0	1	2	3	4	5					
- goed optreedt tegen pesten en geweld	0	1	2	3	4	5					
- goed optreedt tegen discriminatie	0	1	2	3	4	5					
-											
4. Ik voel me onveilig op school door											
- leerlingen	0	1	2	3	4	5					
- docenten	0	1	2	3	4	5					
- andere personeelsleden op school	0	1	2	3	4	5					
- leerlingen van een andere school	0	1	2	3	4	5					
5. Ik voel me onveilig op school door:											
- uitschelden	0	1	2	3	4	5					
- bedreiging met woorden	0	1	2	3	4	5					
- stuk maken of stelen van mijn spullen	0	1	2	3	4	5					
- uitsluiting (niet meer mogen meedoen)	0	1	2	3	4	5					
- pesten	0	1	2	3	4	5					
- lichamelijk geweld	0	1	2	3	4	5					
- bedreiging met een wapen	0	1	2	3	4	5					
- discriminatie	0	1	2	3	4	5					
- seksueel geweld (<i>kijken, woorden, aanraking</i>)	0	1	2	3	4	5					

6. Ik word op school gepest of gediscrimineerd

- om hoe ik eruit zie	0	1	2	3	4	5
- om wat ik wel en niet goed kan	0	1	2	3	4	5
- om mijn afkomst, geloof of cultuur	0	1	2	3	4	5
- om de manier waarop ik spreek en schrijf	0	1	2	3	4	5
- omdat ik een jongen of een meisje ben	0	1	2	3	4	5
- omdat ik homo of lesbo ben	0	1	2	3	4	5

7. Ik maak het voor anderen onveilig op school door:

- uitschelden	0	1	2	3	4	5
- bedreiging met woorden	0	1	2	3	4	5
- stuk maken /stelen van spullen van anderen	0	1	2	3	4	5
- uitsluiting (niet meer laten meedoen)	0	1	2	3	4	5
- pesten	0	1	2	3	4	5
- lichamelijk geweld	0	1	2	3	4	5
- bedreiging met een wapen	0	1	2	3	4	5
- discriminatie	0	1	2	3	4	5
- seksueel geweld (<i>kijken, woorden, aanraking</i>)	0	1	2	3	4	5

Bijlage 3 Oriënterend gesprek

Doel

Nagaan of en wat er aan de hand is.

Achterhalen of het probleem dat verteld wordt het echte probleem is, of dat er een probleem achter zit.

Nagaan of de probleem inbrenger geholpen wil worden.

Werkwijze

De ander vrijelijk laten vertellen.

Gerichte, open vragen stellen.

Kenmerken

Kort, de situatie wordt in kaart gebracht.

Vaardigheden

Aandacht geven;

Luisteren;

Stimuleren;

Vragend aansluiten;

Stimulerende begin zin;

Terugkoppelen, samenvatten.

Open vragen stellen

Open vragen geven de ander veel vrijheid om duidelijk te maken wat hem bezig houdt.

Open vragen stel je om:

- Een gesprek te beginnen;
- Tijdens het gesprek dieper op zaken in te gaan;
- Tijdens het gesprek de aandacht op bepaalde onderwerpen te richten.

Bijlage 4   Gesprekstips met gepeste leerling

- Zorg dat je niet meteen iets onderneemt.
- Luister en stel vragen, laat zien dat je wilt helpen, maar doe nog niks.
- Bespreek wat de leerling al heeft gedaan om het digitaal pesten te stoppen.
- Bedenk samen de volgende stap, wat gaan we nu samen doen.
- Doe niets buiten de leerling om.
- Ga niet voor de leerling staan, maar er naast of er achter.

Bijlage 5   Tips ter voorkoming van digitale pesterijen

Preventief:

In lessituaties wordt aandacht besteed aan internetgebruik en het gebruik van social media, de mogelijkheden, maar ook de gevaren. Er wordt daarbij ook aandacht besteed aan de laatste ontwikkelingen op dit gebied, o.a. Chapsnat, grooming, sexting enz. (zie ook paragraaf 9)

Tips voor leerlingen:

- Gebruik altijd een nickname (schuilnaam).
- Geef nooit je adres, achternaam, telefoon of 06-nummer.
- Chat alleen als je een ander kunt blokkeren.
- Blokkeer het mailtje (dan krijg je geen post meer van deze afzender).
- Zeg het thuis of op school.
- Bewaar de pestmail (dat is het bewijs).
- Laat je leerkracht of ouders bij de provider nagaan wie het bericht heeft verstuurd en een klacht indienen.
- Meld het aan de chatbox zelf (aan de moderatoren of via e-mail).
- Reageer nooit zelf op zulke chats.
- Blokkeer de chat van die persoon. Kan dat niet? Log uit!
- Log eventueel onder een andere naam weer in en chat door met de mensen die je wel leuk vindt.

Bijlage 6 Bemiddelingsgesprek

Doel

De hulpverlener probeert een dialoog mogelijk te maken tussen twee partijen die op elkaar zijn vastgelopen.

Kenmerken

Twee partijen hebben een conflict waar zij zelf niet meer uit kunnen komen. Beide partijen hebben persoonlijke emoties overgehouden n.a.v. vorige botsingen. Beide partijen denken het recht aan hun kant te hebben en vinden dat de ander onjuist handelt. De bemiddelaar moet weer beweging in de situatie krijgen, zonder dat de partijen het gevoel hebben dat ze gezichtsverlies lijden.

Werkwijze

Voorafgaand aan het gesprek heb je je een duidelijk beeld gevormd waar de zaak over gaat en welke beleving beide partijen hebben.

Nodig beide partijen uit toelichting te geven op de zaak, zo nodig verhelderen door terugkoppelen, samenvatten en vragen stellen.

In wisselwerking met beide partijen een probleemstelling formuleren.

Beide partijen laten verklaren dat deze situatie om beweging vraagt van beide kanten.

Beide partijen bereidheid vragen in beweging te komen.

Vaardigheid

Zich open opstellen;

Luisteren;

Terugkoppelen;

Ordenen;

Vragend aansluiten;

Vragend toevoegen;

Informeren;

Adviseren.

Bijlage 7   Confronterend gesprek

Doel

De hulpverlener maakt de ander duidelijk welk probleem hij/zij heeft met het gedrag van de cliënt. Aan de cliënt wordt om medewerking gevraagd om zo te komen tot een constructieve werksituatie/werkrelatie.

Kenmerken

De hulpverlener neemt initiatief tot dit gesprek.

Werkwijze

Informeert de cliënt welk gedrag als hinderlijk wordt ervaren.

Leg dit uitvoerig uit, gebruik ik- boodschappen. Overtuig je ervan dat de ander begrepen heeft wat het probleem is.

Ga serieus in op negatieve emoties van de ander.

Nodig de ander oprecht uit om mee te werken aan het veranderen van de werksituatie/werkrelatie.

Spreek goede voornemens uit en maak afspraken.

Vaardigheid

Duidelijke bewoording kiezen;

Open staan voor kritiek van de cliënt;

Aandacht geven, empatisch reageren;

Reflecteren op gevoelens van de ander;

Verwoorden van de eigen gevoelens;

Ik- boodschap gebruiken;

Niet in de verdediging gaan, maar met een ik- boodschap de kritiek ontvangen;

Duidelijk maken dat het gedrag van de ander te maken heeft met het gedrag en niet met de persoon van de ander.

Bijlage 8   Herstelgesprek

Herstelrecht legt de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid voor veiligheid van alle leden binnen een scholengemeenschap. De verbindende factor is het werken met elkaar, in plaats van tegen, zonder of voor elkaar. In conflictsituaties wordt, naast genoegdoening voor aangebracht materieel leed, vooral ingezet op herstel van de verstoorde relatie, door slachtoffer, dader en andere betrokkenen met elkaar in gesprek te brengen. Dit gebeurt vanuit een vaste vraagstelling: wat is er gebeurd, hoe kijk je daarop terug, wie zijn erdoor benadeeld en hoe kan het weer goed gemaakt worden.

De herstelrecht gespreksleider

De herstel recht gespreksleider is een onafhankelijke neutrale voorzitter. Deze heeft als taak de details van het gebeurde incident te achterhalen en zich een beeld te vormen van het incident. Daartoe voert hij gesprekken met alle betrokkenen, eventuele getuigen en vrienden of familie van dader(s) en slachtoffer(s). Al deze mensen worden uitgenodigd om aanwezig te zijn op de conferentie en mee te praten over herstel.

De herstel conferentie biedt een veilige, gestructureerde omgeving waar alle betrokkenen bij elkaar komen om te bespreken wat er gebeurd is (ontmoeting), te overleggen hoe de schade hersteld kan worden (toenadering) met respect voor de gevoelens en behoeften van alle aanwezigen (verbinding). De veilige setting, het toegenomen invloedsbesef bij alle partijen en het persoonlijke contact doen tenslotte de betrokkenheid toenemen. En daarmee wordt voldaan aan zowel de basisbehoeften van mensen als aan de basiswaarden van het model.

De speciaal opgeleide neutrale voorzitter leidt de bijeenkomst volgens een vastgesteld procedure en stuurt het verloop van het proces, niet de inhoud. Iedereen krijgt de kans zijn inbreng te doen en hij vraagt om verduidelijking of nadere uitleg en elimineert storende elementen. Hij kan deelnemers ook nadrukkelijk vragen de bijeenkomst te verlaten, als zij een storende factor zijn in de procedure.

Daarmee creëert hij de condities die voor iedere deelnemer nodig zijn om:

- emoties veilig te uiten;
- de eigen verantwoordelijkheid voor het gebeurde te accepteren;
- te vertellen welke schade of leed door het gebeurde aangericht is;
- te vertellen welke behoeften en gevoelens daardoor beschadigd zijn;
- excuses maken, te vragen of te ontvangen;
- bij te dragen aan het tot stand komen van een overeenkomst, met instemming van iedereen;
- zich open te stellen voor herstel van de relatie.

De conferentie wordt gehouden in cirkelopstelling, waarbij aan het einde van het gesprek een overeenkomst gemaakt wordt, die door beide partijen wordt getekend. Dit gebeurt in vast volgorde; dader, slachtoffer en vervolgens de ondersteuners.

Bijlage 9 websites:

www.schoolenveiligheid.nl

www.pestweb.nl

www.iksurfveilig.nl

www.fierfryslan.nl

www.infopuntveiligheid.nl

www.wegwijzerjeugdenvveiligheid.nl

www.mediaenmaatschappij.nl : tips voor veilig twitteren

www.ppsi.nl

www.pestten.net

www.hoewerksnapchat.nl

www.mediawijsheid.nl/grooming

www.mediawijsheid.nl/sexting